

Roman Zinkievič

Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939)

Wieki Stare i Nowe Tom specjalny, 59-74

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Роман Зінкевич*

Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939)

Польща була головною територією діяльності еміграційного уряду Української Народної Республіки і в тому числі української військової еміграції в 20 — 30-х рр. ХХ ст.

Діяльність української державно-політичної еміграції в Польщі 1920—1930-х рр. стала предметом підвищеної уваги українських і польських істориків від початку 90-х рр. ХХ ст. Ще одна характерна ознака розвитку теми — кооперація зусиль вчених двох країн шляхом організації спільних наукових конференцій, публікації праць істориків Польщі в Україні, а українських — у Польщі, узгодження наукових позицій тощо. Стосовно ступеня вивчення проблеми, то варто зазначати, що історики на загал добре розкрили становище української політичної еміграції в Польщі. Тим не менше, низка питань залишаються малодослідженими або й зовсім не вивченими. Одним з таких питань і є перебування військової еміграції у Польщі з 1920 р. по 1939 р.

Чотири роки — з осені 1917-го і до кінця 1921 р., Армія Української Народної Республіки у складних умовах неконсолідованого суспільства, непослідовного, часом хибного, політичного проводу, без зовнішньої допомоги внаслідок несприятливої міжнародної ситуації, по-суті без союзників (якщо не рахувати кількомісячних блокувань із Галицькою та польськими арміями) протистояла іноземній експансії.

Непримиримі ж противники більшовиків, С.Петлюра та його уряд, опинившись у складній ситуації змушені були шукати політичного виходу у контактах із зовнішніми силами: спочатку з Антантою, а потім — з Польщею. 22 — 24 квітня 1920 р. між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським були підписані військова конвенція та Варшавський договір, згідно з яким в обмін на визнання УНР і військову допомогу у боротьбі з більшовиками С. Петлюра пого-

* Національний Університет «Львівська політехніка».

дився визнати українсько-польський кордон по р.Збруч і далі по Прип'яті до її гирла¹. Для українців умови Варшавського договору були надто важкими. Найбільшою трагедією став розділ української території, що призвело до великих політичних розбіжностей серед українських політичних сил і населення.

Невдалий похід польських і українських (20 тис. старшин і стрільців) військ на Київ, відступ польської армії у липні 1920 р. зумовили зміну позиції Польщі в українському питанні. Пізніші перемоги польсько-українських військ над Червоною армією уряд Польщі використав лише на свою користь, розпочавши мирні переговори з більшовиками. Коли під час переговорів у Мінську в жовтні 1920 р. уряд УНР відмовився брати в них участь, щоб не ускладнювати становище свого союзника Польщі, то до переговорів у Ризі його не допустили.

Радянська Росія надала Польщі перевагу перед Україною у конфліктному територіальному питанні, тому що першу потрібно було ще завоювати, тоді як жорсткий контроль над другою вже було забезпечено. Незважаючи на протилежний вектор, суть політики московських більшовиків у територіальній проблемі не відрізнялася від царської. Війна підтвердила також незаперечний факт, що погляди більшості польських політиків базувалися на переконанні у необхідності відродження польської держави в її історичних кордонах, де українські землі повинні були стати органічною частиною Речі Посполитої.

18 березня 1921 р. між Польщею та Радянською Росією і Радянською Україною було укладено Ризький договір. Поляки відвернулися від Петлюри, котрий за сприятливіших обставин міг у союзі з Пилсудським закласти підвалини нової Європи. Натомість, підписуючи мирний договір з Росією та радянською Україною у березні 1921 року, Польща порушила українсько-польську політичну конвенцію про співпрацю між УНР та Польщею, що увійшла в історію як Варшавський договір. Згідно з цим договором Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію — за верховну владу УНР².

Щоб заперечити існування УНР, російські більшовики на чолі з В. Леніним погодилися віддати Польщі більше українських земель, ніж їй пропонував С. Петлюра³. Кордон за Ризьким договором, розділивши українські землі, впливав на відносини між двома народами до початку Другої світової війни.

¹ М.П. Гетьманчук: *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр.* Львів 2003, с. 14.

² В. Ворон: *Розчищаючи намул фальсифікації.* В: Волинь [Електронне видання] 2009, № 1009 (7 листопада).

³ М.П. Гетьманчук: *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр...*, с. 15.

Ним визнавалася лінія фактичного розмежування до початку польсько-радянської війни. Польща анексувала Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також ряд етнографічних земель зі складу колишньої Російської імперії — як частково колонізованих (Холмщина, Підляшшя, Посяння), так і з однорідним українським населенням (західна Волинь, північно-західні райони Полісся). Інкорпоровані у польську державу останні разом із Східною Галичиною утворили новий географічний район — Західну Україну. Укладаючи прелімінарний договір з Радянською Росією про припинення війни, Польща фактично виступила проти УНР, оскільки, згідно з другим пунктом договору зобов'язувалася не підтримувати на своїй території «чужих військових формувань, спрямованих проти другої сторони»⁴.

Національна політика міжвоєнної Польщі постійно хиталася між двома політичними концепціями: націонал-демократів, що відмовляли українцям і білорусам в національному статусі й вимагали їхньої послідовної національної асиміляції, та соціал-демократів, які розглядали майбутню українську державу як запоруку деімперіалізації головної для Польщі зовнішньої загрози — Росії⁵.

21 листопада 1920 року Армія УНР, знесилена у боях з більшовиками, перейшла річку Збруч і здалася на милість своїх недавніх союзників. В цей період в Польщі перебувало майже 50000 українських біженців, полонених та інтернованих, у тому числі 40-тисячна Армія УНР і Державний центр УНР⁶. За соціальним складом серед емігрантів був дуже високий відсоток військових та інтелігенції. За даними П.Шандрука на еміграції в Польщі налічувалось майже 30 тисяч вояків⁷, в тому часі більше чотирьох тисяч офіцерів і майже сто генералів⁸. На еміграції в Польщі опинились також тисячі біженців і всі урядові установи УНР. В Польщі, уже вдруте, опинився Головний Отаман Симон Петлюра. Короткий час він перебував у Варшаві, а пізніше переїхав у Тарнів⁹.

Інтернована і обеззброєна Армія УНР протягом двох місяців¹⁰ була відправлена до переповнених вже таборів майже стотисячною масою більшо-

⁴ Там же.

⁵ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919—1939)*. Львів 2005, с. 9.

⁶ О.М. Колянчук: *Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939)*. Львів 2000, с. 9.

⁷ П. Шандрук: *Українська армія в боротьбі з Московщиною, За державність*. Каліш 1934, зб. 4, с. 234.

⁸ О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко: *Генералітет українських визвольних змагань 1917—1945*. Львів 1995, *passim*.

⁹ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 9.

¹⁰ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, zespół: *Sprzymierzona Armia Ukraińska*, sygn. 380.3/138, Список відправлених транспортів УНР по залізницям Речі Посполитої в глибину краю.

вицьких полонених¹¹, і з перших днів поселення змушена була перебувати в дуже поганих житлових умовах, ще до того переносити моральні зневаги зі сторони більшовицьких полонених, а також частини польської табірної адміністрації, яка вважала інтернованих за чергову партію більшовицьких або галицьких полонених.

З огляду на те, що в цьому перемир'ї не згадано про УНР, Симон Петлюра і Генеральний Штаб Армії розглянули кілька варіантів подальших дій. Враховуючи волю вояцтва до продовження боротьби, активність повстансько-партизанських загонів, деморалізацію XIV більшовицької армії та повстання на Кубані та Кавказі, вирішили розпочати новий антибільшовицький наступ, який, однак, у листопаді закінчився невдачею. Відтак, 21 листопада Армія УНР на території Польщі була роззброєна 12-ою польською дивізією. Період інтегрування планувалося використати на широкомасштабну вишкільно-фахову діяльність, якій зазвичай перешкоджали погані житлово-побутові умови більшості таборів. Для полагодження ситуації табори постійно відвідував спочатку ген. Михайло Омелянович-Павленко та уповноважений Головного Отамана ген. Всеволод Петрів. Згодом в усіх таборах перебував Симон Петлюра в товаристві членів Вищої Військової Ради. Врешті, 15 травня 1921 р. на зустрічі з командним складом Армії УНР в таборі Щипйорно поблизу Каліша маршал Юзеф Пілсудський сказав: «Я перепрошую Вас, панове, я дуже перепрошую».

Наслідком цього візиту було присвоєння Урядом Польщі чисельній групі українських вояків польських орденів за участь у війні з більшовиками у 1920 році. З уповноваження Ю. Пілсудського на вручення зібраним орденів в таборі Щипйорно прибула восени 1921 року група офіцерів Генштабу польського війська. Від імені усіх зібраних за цей жест Уряду РП подякував ген. Марко Безручко, заявляючи одночасно, що ордени було присвоєно за військові подвиги, але їх не годиться приймати від союзників за табірними дротами. До проблеми цих бойових нагород було повернено після розпуску таборів і сотні вояків Армії УНР прийняли їх, керуючись різними міркуваннями та будучи найчастіше в складних життєвих умовах.

Симон Петлюра сформував у січні 1921 р. у Тарнові Раду Республіки, у лютому ВВР (Вищу Військову Раду), а у квітні УЦК (Український Центральний Комітет), які й започаткували реорганізацію армії в нових умовах. Рада Республіки була еміграційним парламентом, покликаним головно для контактів з Сеймом. Складалася вона з 42 депутатів основних українських партій під керівництвом голови — Івана Фещенка-Чопівського, заступника — Пилипа Пилипчука і секретаря — Сергія Бачинського. ВВР займалась жит-

¹¹ Z. KARPUS: *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924*. Toruń 1991, с. 49.

тям інтернованої армії, УЦК — координацією відносин між інтернованими і польською владою, працевлаштуванням підопічних та їх виїздом за кордон після розпуску таборів. Ще у тридцяті роки під опікою УЦК було понад 10 тисяч емігрантів, але постійну роботу мало з них тільки 15%¹². За короткий час в армії було проведено ряд змін. Вже 4 лютого 1921 року на посаду голови покликаної Вищої Військової Ради затверджено б.професора Російської Академії Генштабу ген. пор. Миколу Юнаківа, а також інших її членів, зокрема, ген. Михайла Омелянович-Павленка, Сергія Дельвіга, Володимира Сінклера, Володимира Сальського. Введено також ряд змін в організації армії, яка в таборах створила свої організаційні структури.

Інтернування в Польщі було продумане як перепочинок для дальшої боротьби. Пора була сприятлива — в Україні діяло понад 40 тисяч повстанців. Їх підкріплювали старшини з польських таборів, підготовлені до партизанської боротьби. Створений в лютому 1921 р. в Тарнові Повстансько-партизанський штаб під командуванням ген. Юрка Тютюнника підготував кілька тисяч вояків до весняного рейду для розбурхання всеукраїнського повстання¹³.

Проте, легальне існування Державного Центру УНР в Тарнові тривало недовго. Після підписання у березні 1921 року у Ризі польсько-советського мирного договору Уряд УНР автоматично втрачав свій статус. Ця вістка, а також незвичайно тяжкі житлові умови в таборах інтернованих призвели до ряду конфліктних ситуацій з польським командуванням та різного роду протестів на адресу ДЦ УНР, Симона Петлюри зокрема. Це невдоволення підсилювала присутність в таборах ряду більшовицьких та протиуенерівських конфідентів.

Напередодні листопадового рейду основною формою структури польових військ стала дивізія з гарматним і технічним відділами у складі трьох стрілецьких і однієї гарматної бригад, кінного полку і технічного куреня. Крім того, штабові призначалося три сотні: кінна, піша і кулеметна. Усіх інших піших з'єднань було шість — Запорізька, Волинська, Залізна, Київська, Херсонська і Січова стрілецькі дивізії, які після мобілізації мали розгорнутися у 18 дивізій по три в групі¹⁴.

Остання збройна спроба двадцятих років підірвати більшовицький режим в Україні закінчилась невдало, бо Листопадовий рейд 1921 р. відбувався вже після знищення членів Повстанського загальноукраїнського Комітету. Незадовільною виявилася організаційно-технічна підготовка рейду, а крім того, наступила передчасна зима. Не сприяла і політична атмосфера в поль-

¹² М. Сивіцький: *Фінал епопеї*. Львів 2003, с. 11.

¹³ Там же.

¹⁴ О.М. Коляничук: *Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939)*..., с. 9.

ських урядово-сеймових колах. Зрозуміло, що невдача листопадового походу негативно вплинула на настрої в таборах, але не загальмувала суспільно-політичну і вишкільну працю еміграції, яка готувалася до чергових змагань за відновлення незалежності України.

Найбільші табори інтернованих вояків Армії УНР були розміщені у двадцяти місцевостях по всій території Польщі, зокрема Вадовицях, Пйотркові, Олександрові-Куявському, Ланцуті, Стшалкові, Пікуличі (біля Перемишля), Каліші, Шипйорні, Радомі, Рембертові, Тарнові. Це 6-та дивізія — командувач генерал М.Безручко, 3-я дивізія — генерал О.Удовиченко, Волинська дивізія — генерал О.Загородський, Київська дивізія — генерал Ю.Тютюнник, Запорізька дивізія — генерал Базильський, Херсонська дивізія — генерал Пузицький, окрема кінна дивізія — генерал І.Омелянович-Павленко¹⁵. На території Польщі, у Тарнові й Ченстохові, зосередились і урядові установи УНР (на чолі з С.Петлюрою)¹⁶. У 1920 р. в Польщі існував ще один український табір — в Тухолі, де розмістилися полонені воїни Української Галицької армії (УГА). Українські військові табори в Польщі існували фактично упродовж 1919—1924 років.

Інтерновані частини зберегли попередню організаційну структуру й досвідчене командування. Зокрема, у Каліші дислоковано 3-тю Залізну дивізію генерала О.Удовиченка з її полками і штабом, в Александрові Куявському — 6-ту М.Безручка, що відзначилися в обороні Замостя. Незважаючи на побутові негаразди, Державний центр прагнув, щоб армія, залишаючись військово-політичною силою, могла стати ядром національного війська на території України, куди вона прагнула повернутися. Збереженню її боєздатності сприяла конструктивна діяльність Військового міністерства на чолі з досвідченими генералами В. Сальським, О. Галкіним, М. Омеляновичем-Павленком, М. Безручком, М. Юнаковим, а також Генеральний штаб Армії УНР під командуванням генерала В. Куца, який облікував більше тисячі генералів і старшин, котрі перебували на території Польщі, та більше двох тисяч — в інших країнах Центрально-Східної, Південної та Західної Європи. Систематизовано вишкільно-фахову роботу. Коли внаслідок матеріальних труднощів не вдалося заснувати Українську воєнну академію, було створено Академічні курси при Генеральному штабі. Юнацькі школи готували старшин. У Ланцуті-Стшалкові при Народному університеті діяв військовий факультет, почесним деканом якого був генерал-поручник М. Юнаків. Зважаючи на необхідність підтримки морально-бойового духу козацтва, командування постійно дбало

¹⁵ Т. Зарецька: *Документи української історії в фондах польського Центрального військового архіву*. В: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 9. с. 354.

¹⁶ С. Баран: *Українська еміграція між двома світовими війнами*. В: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Репр. вид. 1949 р. Т. 2. Київ 1995, с. 571—577.

про розгортання в таборах культурно-освітньої роботи: заснувало школи, гімназію ім. Шевченка, курси українознавства, бібліотеки, хори, аматорські театральні трупи, видало десятки часописів. Координатором цієї роботи виступали Український Центральний Комітет і громадські товариства — Всеукраїнська спілка військових інвалідів, «Союз українок», «Плекання рідної мови», «Веселка», «Кооперативна спілка», Братство св. Покрови. Драматичне товариство ім. М. Садовського та десятки інших недержавних національних структур.

У таборах було 35% неписьменних і малограмотних. Для них створено мережу початкових і середніх шкіл загального і військового типу, а також матуральних екстерністичних курсів для кандидатів, які хотіли студіювати в польських або чехословацьких вищих школах. Навчанням охоплено 20-тисячну армію інтернованих. Понад 4000 старшин — артисти, журналісти, художники, письменники і майже сто генералів — стали вчителями. В усіх восьми дивізіях сформовано дві офіцерські школи, а у спецвідділах — підофіцерські. Вершиною освітньої праці в таборах стало відкриття у 1921 р. Українського Народного Університету в Ланцуті (ректор В. Біднов), що складався з історично-філологічного, математично-природничого, економічного і військового факультетів. На його факультетах зібралось понад 700 слухачів¹⁷. Хоча університет проіснував менше року, а з 1922 р. почалася кампанія скорочення таборів (що завершилася їх повним закриттям 1924 р.), сам факт його створення засвідчив величезний інтелектуальний потенціал еміграції¹⁸.

Спеціальними вишкільними програмами охоплено російськомовне старшинство. До праці з цими групами було залучено найбільш досвідчених педагогів, письменників, журналістів, представників вищого Командування Армії та церковні Братства і військових священиків¹⁹.

Організаційне оформлення науково-освітньої діяльності української еміграції почалося в таборах інтернування, створених 1921 року. Перші школи і навчальні курси для вояків та офіцерів армії УНР в таборах виникли стихійно, але згодом опіку над ними взяли на себе Культурно-освітня управа Генштабу армії УНР та створений у серпні 1921 р. Український Центральний Комітет. Вершиною науково-освітньої праці серед інтернованих стало створення таборового Українського Народного Університету в Ланцуті (1921), та діяльність Українського воєнно-історичного товариства, відновленого у 1925 р.²⁰

¹⁷ М. Сивіцький: *Фінал епопеї...*

¹⁸ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 10.

¹⁹ О. Коляничук: *Симон Петлюра і українсько-польські відносини — армія УНР у польських таборах (1920—1924 рр.)*. „Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки ім. Симона Петлюри” 1999, ч. 62, с. 1.

²⁰ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 12.

Нижчого рівня кадрові старшинські потреби почасти весь час, також підчас фронтних дій, виконувала Спільна Юнацька Школа. Після інтернування, вона розгортала свою діяльність в таборі Ланцуті, де у її складі було майже 400 юнаків та майже 50 офіцерів викладацьких кадрів. Однак, через відсутність відповідних умов для ведення навчального процесу весною 1921 року Школу переведено до табору в Вадовицях. Її начальником був ген. хор. Микола Шаповал. Влітку 1921 року в Вадовицях в присутності Голови Директорії і Головного Отамана Симона Петлюри тридцять юнаків з піхотного і тридцять шість з кінного загонів було іменовано першою старшинською рангою хорунжого Армії УНР. Одночасно школу переіменовано на Державну Спільну Юнацьку Школу і переведено до табору в Каліші, де створено кращі умови, там вже функціонували інші навчальні структури і зібрано належне число кадрів професійно підготовлених до вишкільної та виховної роботи. Отож, паралельно з Державною Юнацькою Школою в Каліші працювала заснована в квітні 1921 року ген. Олександром Удовиченком Дивізійна Юнацька Школа, в складі якої було 266 юнаків з 3-ї Залізної (153), 2-ї Волинської (84) та Військ Охорони Головного Отамана (29). Начальником Школи був полк. Олександр Годилевський.

Одночасно значну увагу відведено фаховій перепідготовці офіцерських кадрів. Проведена перевірка в таборах виявила, що значний відсоток старшин, в тому числі командирів сотні, курінів, полків і бригад, вповні виправдали себе на фронті, але не мали належної як загальної, так і військової теоретичної підготовки. Армія і Уряд УНР своє перебування в Польщі вважали тимчасовим і нетривалим перед періодом подальшої боротьби за державність.

Готуючись до повернення в Україну та розгортання там нових військових частин та з'єднань треба було мати в розпорядженні велику кількість старшин всіх родів військ, а особливо штабних офіцерів. Їхніми зусиллями мала бути створена нова багатотисячна українська армія.

Одночасно із шкільною мережею відбувався у Каліші перевишкіл старшин на чотиримісячних загально-військових курсах, які вже у 1921 році закінчило 385 старшин, підстаршин та військових урядовців. Окрім того, старанням Головної Управи Військового Духовенства та внаслідок рішень його з'їзду в Тарнові, паралельно велись Псалтирські Курси для поповнення військовими священниками. Відкрились вони за дозволом Варшавського Митрополита Юрія та міністра народної освіти проф. Івана Огієнка. Керівником курсів був Митрофорний протоірей О. Павло Пащевський, а опікуном — ген. Олександр Загородський²¹.

²¹ О. Колянчук. *Симон Петлюра...*, с. 1.

Тому вже в лютому 1921 року створена у Тарнові Вища Військова Рада під керівництвом ген.полк. Миколи Юнаківа запропонувала вести одночасно із старшинськими школами в Каліші вищі військові курси для майбутніх слухачів Української Військової Академії. Керувати роботою Курсів доручено одному із досвідчених військових фахівців ген. пор. Сергієві Дядюші. Вирішено також, що на потреби Курсів буде використано частину вишкільної бази вже функціонуючих освітніх установ у Каліші. Незалежно від того, що слухачі курсів не мали підручників і змушені були працювати в складних умовах табірної життя, випускні іспити в травні 1922 року показали високий рівень знань усіх тридцяти п'яти перших випускників, а п'ятнадцятьом Комісія запропонувала подальше навчання у Вищій Военній Школі у Варшаві. Була на це згода польського військового відомства, але через відсутність відповідних коштів не увійшла в дію.

В цих обставинах Командування Армії УНР вирішило продовжувати навчальний процес штабних офіцерів, надати їм вищий ранг. Ось тому вже в другій половині 1922 року Курси було переіменовано на Академічні Курси при Генеральному Штабі Армії УНР, тобто фактично перетворено їх на перший ступінь Української Военної Академії²².

Одночасно з цим проведено докорінні зміни в рівні, методах навчання та підборі нових викладацьких кадрів. Між іншим, до програми введено інженерну справу, організацію технічних військ, історію воєнної штуки, воєнну історію, тактику різних родів військ, дві іноземні мови, значення розвідки і контррозвідки, історію визвольної боротьби українського народу²³. Одночасно до складу викладацьких кадрів введено ряд генералів, зокрема Миколу Юнакова, Михайла Омелянович-Павленка, Миколу Капустянського, Марка Безручка, Всеволода Змієнка, Сергія Кульжинського, Олександра Пороховщиківа, Всеволода Петріва, Григорія Янушевського, Миколу Янчевського, Володимира Ольшевського, Олександра Козьму, Павла Шандрука та освітніх діячів проф. Вячеслава Прокоповича, Василя Біднова, Івана Огієнка, Івана Зубенка.

Академічні курси, діяльність яких припинилася тільки з повною ліквідацією таборів інтернованих влітку 1924 року, добре виконали своє завдання підготовки фахових старшин Генерального Штабу Армії УНР. Їх згодом було використано для організації Української Армії вже у 1927 році після створення у Варшаві за згодою Ю. Пілсудського штабу військового міністра УНР в екзилі, який очолив ген. Володимир Сальський та організації і діяльності

²² Там же, с. 2.

²³ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, zespół: Sprzymierzona Armia Україńska, sygn. 380.7/10, Арматорний список постійного складу Академічних курсів при генштабі Армії УНР на 1923 р.

вишкільних офіцерських груп при майже 80 відділах створеного у квітні 1921 року Українського Центрального Комітету²⁴.

Окрім наведених форм удосконалення кваліфікацій офіцерських кадрів інтернованої Армії УНР слід також згадати військовий факультет Українського Народного Університету в Ланцуті-Стшалкові, де воєнного ремесла навчалось 62 чоловіки із 600 слухачів, а по переведенні до Стшалкова — 235. Почесним деканом факультету був проф. ген. полк. Микола Юнаків, а дійсним ген. пор. Ілля Мартинюк. Повний курс військового навчання закінчило 170 чоловік. Слід згадати, що навчання в університеті спиралось в основному на власній праці слухачів, а найкращі роботи були опубліковані в науковому виданні Військовий вісник²⁵.

Крім названих військових навчальних закладів загальноармійського значення при кожній дивізії та установі були засновані повторні старшинські і підстаршинські курси з усіх родів військ. Тільки протягом 1921 року, коли практично усе інтерноване вояцтво перебувало в таборах, курси старшин успішно закінчило майже тисячу вояків, а підстаршинські курси — більше тисячі двохсот²⁶.

У перші повоєнні роки (1919—1924 рр.) у середовищі інтернованих українців в Польщі виникло понад 90 газет і журналів, вісників і бюлетенів, альманахів і збірників інформаційного, літературного, військового, релігійного, науково-популярного, фахового, сатирично-гуманістичного спрямування, що ставили за мету національно-духовну організацію українського суспільства у Другій Речі Посполитій. Інтернована Армія УНР за колючим дротом чужини «фактично утворила невелику Українську державу», а преса допомагала у «пізнанні самого себе», «гармонізації думок праці», виробленні національно-політичних орієнтирів, знаходженні свого призначення серед інших народів²⁷. Загалом, під час табірної періоду інтернованої Армії УНР видавалось понад п'ятдесят часописів, видано в таборах понад 150 книг, втому числі більше семидесяти військової тематики²⁸. (Олександр Колянчук. Симон Петлюра і українсько-польські відносини — армія УНР у польських таборах (1920—1924 рр.). — с. 6).

З кінця 1920 р. у Польщі (Тарнів) розгорнув роботу Державний Центр УНР в екзилі. На 21 листопада 1920 року Державний Центр уособлював: Уряд,

²⁴ О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 2.

²⁵ E. WISZKA: *Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920—1924*. W: *Polska i Ukraina — sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. KARPUS, W. REZMER, E. WISZKA. Toruń 1997 s. 318.

²⁶ О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 3.

²⁷ М. Павленко: *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.)*. Київ 1999, с. 6.

²⁸ О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 6.

Директорію (С. Петлюра), армію та державні установи зі службовцями. Головне завдання, що постало перед ним — збереження й забезпечення армії УНР та узаконення права перебування в Польщі. На кінець квітня 1921 року український урядовий апарат складав 1694 особи, військо (за різними даними від 40 до 50 тис.); на лютий 1922 року на державному фінансуванні перебувало 150 осіб (не рахуючи посольств) і 12 тис. військових, на кінець 1923 року — 50 урядовців, а військові табори були розформовані²⁹.

У діяльності ДЦ УНР в екзилі простежується два періоди, що характеризуються відповідною стратегією і тактикою боротьби: перший — від початку еміграції і до серпня 1923 року. Етап пов'язаний з ідеєю швидкого повернення на батьківщину і цьому підпорядковувалися всі завдання. Другий — від часу переходу генерала Ю. Тютюнника в СРСР і появи, приписуваного йому звернення до української еміграції від 15 серпня 1923 року та виходу теоретико-методологічної праці С. Петлюри «Завдання нашої еміграції», у якій чітко виписано завдання, стратегію і тактику подальшої боротьби української еміграції за відновлення української державності та ймовірні шляхи повернення на батьківщину³⁰.

У 1923 році, вояки усіх формувань Армії УНР, які не перебували в різних регіонах Польщі на роботах або навчались у середніх і вищих школах перш за все Чехословаччини і Польщі, були переведені до двох таборів — Каліша і Щипйорна під Калішем, — робота табірних шкіл, курсів, художніх колективів та редакції ряду журналів не припинялася. Дальше працювала українська гімназія ім Т. Шевченка, функціонували різні форми військової освіти. Найбільш вагомим була діяльність літературно-мистецького товариства Веселка під головуванням підполк. Олександра Петлюри (молодшого брата Симона), яке видавало свій журнал Веселка. До його редакційної колегії входили між іншим Євген Маланюк, Федір Крушинський, Михайло Селегій, Аполоній Листопад, Антоній Коршнівський, Іван Зубенко, а серед співробітників журналу було майже 50 літераторів та журналістів. На увагу заслуговує діяльність в Каліському таборі Мистецької студії, в якій працювало до ста художників та їх учнів. Серед чільних були Петро Омельченко, Віктор Цимбал, Олекса Харків, Василь Крижанівський, Олекса Стівбуненко, Василь Дядинюк, Варфоломій Євтимович, Василь Щербак, Сергій Литвиненко. Крім художніх виставок, в таборі організували виставки в м. Каліші. Однак найбільш розповсюдженою діяльністю була масова продукція картин і їх продаж в сотнях місцевостях Польщі. Прибутки з цієї діяльності доповнювали кошти, які на діяльність майстерні надсилала організація УМСА.

²⁹ В.М. Піскун: *Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.* Київ 2007, с. 23.

³⁰ Там же.

Хоча формально після Ризької угоди Варшава зобов'язувалася розпустити всі непольські мілітарні й політичні угруповання й зажадала офіційної ліквідації Ради Республіки, Вищої військової Ради, Ради міністрів у Тарнові та Військової місії у Варшаві, однак дозволила сформувати представницький Український Центральний Комітет. Організаційна консолідація еміграції відбулася на Першому з'їзді українських емігрантів в 1923 р. у Варшаві, коли було створено Український Центральний Комітет [УЦК] — єдиний репрезентативний орган еміграції в її взаєминах з польським урядом³¹. Насправді державні структури УНР надалі розгортали свою діяльність, але напівлегально в дуже обмежених структурах. Щоправда, після перевороту 1926 р. Головний отаман А.Лівицький та військовий міністр ген. В.Сільський надали маршалові Ю.Пілсудському меморандум про відновлення польсько-української військово-політичної угоди. Відродженню війська української еміграції сприяли також міжнародні відносини, зокрема радянсько-німецьке зближення³². Відтак створено Штаб міністра військових справ УНР, Інспекторат до постійних зв'язків з українськими комбатанськими організаціями, делегатури військового міністерства у Великобританії, Туреччині, Болгарії, Марокко.

У 1924 р. створено Товариство колишніх вояків Армії УНР, що заклало свій осередок в Українській станиці у Каліші, а невдовзі — Товариство колишніх Запорожців. Військові клітини («шкільні групи»), що проводили вишкільні заняття, діяли також у рамках загальноемігрантського Українського Центрального Комітету у Республіці Польща. А найбільшим досягненням в науковій роботі став розвиток воєнно-історичних досліджень, засвідчений архівною, видавничою та популяризаторською діяльністю Українського воєнно-історичного товариства, відновленого у 1925 р. в Українській Станиці в Каліші, що існувала від часу закриття таборів з 1924 р. до початку Другої світової війни³³. Надзвичайно вагомий вклад у справу розшуку і збирання військово-історичних матеріалів внесло засноване у 1925 році в Каліші (вже за часів створеної там Української Станиці) Українське Воєнно-Історичне товариство, що налічувало 180 членів, випускало збірник матеріалів до історії українського війська «За державність». Займалось воно також і збереженням в належному стані українських військових цвинтарів та могил померлих майже 7 тисяч українських вояків на польській землі, в тому числі понад 30 генералів Армії УНР³⁴.

Взаємини польського уряду з українською еміграцією відзначалися непослідовністю. Неофіційно визнаючи союзницький характер УНР й дозволяючи

³¹ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 9.

³² В. Ворон: *Розчищаючи намул фальсифікації...*

³³ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 10.

³⁴ О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 6.

розвиток еміграційних установ, Польща, водночас, мусила виконувати Ризький договір 1921 року з Радянською Росією, що передбачав заборону будь-якої організаційної діяльності української еміграції. Також уряд зробив кілька невдалих спроб політичного використання еміграції як противаги до виразно антипольських західноукраїнських еліт. Впродовж усього міжвоєнного періоду зберігала актуальність проблема правового статусу емігрантів³⁵.

Табори для інтернованих вояків УНР польський уряд за наполяганням Радянської Росії розпустив, а С. Петлюра змушений був виїхати з Польщі. Слід визнати й те, що виконання радянською стороною фінансових та майнових умов Радянського договору Москва дуже часто ставила у залежність від того, наскільки уряд Польщі сприяв ліквідації на своїй території діяльності екзильного уряду УНР³⁶.

Значна радикалізація діяльності української політичної еміграції, особливо у військовому відношенні, припадає на 1926 рік. Смерть Симона Петлюри, яка за словами ряду польських істориків мала безпосередній зв'язок з поверненням до влади Ю. Пілсудського, змінила значно статус військових українських емігрантів³⁷. Першим проявом цього була у Варшаві траурна Академія по Симоні Петлюрі, на якій спеціальний посланець Ю. Пілсудського міністр Ульрих у своїй промові ствердив, що Польща зацікавлена справою української держави і це найважливіша проблема для майбутності Речіпосполитої³⁸. Свого роду демонстрацією була також участь в Академії 16 генералів Війська Польського, ряду міністрів, послів Сейму РП та групи відповідальних працівників Міністерства Закордонних справ³⁹. Відтак, в короткому часі в Меморандумі від 24 серпня 1926 року, скерованому до Ю.Пілсудського, Андрій Лівницький та ген. Володимир Сальський проаналізувавши тодішню міжнародну ситуацію вказали на потребу допомоги українській еміграції в утриманні значного людського потенціалу, який може стати в пригоді у недалекому майбутньому. Ю. Пілсудський розумів, що червону імперію можна розвалити спільними силами поневолених народів, то й погодився прийняти на контракткову службу Генерального штабу давніх творців Армії УНР. Біля 60 генералів і старшин-українців було скеровано на контракткову службу у польське військо, серед них П. Шандрука, В. Барвінського, А. Валійського, В. Малиця, П. Самутіна, П. Дяченка та ін. Старшини армії УНР служили також у французькій, фінській і турецьких арміях. 9 осіб закінчило Вищу воєнну школу у Варшаві, декілька осіб, в основному синів емігрантів, польські

³⁵ А.В. Портнов: *Науково-освітня діяльність української...*, с. 12.

³⁶ М.П. Гетьманчук: *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр...*, с. 16.

³⁷ О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 6.

³⁸ S. MIKULICZ: *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1971, с. 107.

³⁹ Там же.

офіцерські школи. Створено Штаб військового міністра УНР як штаб дружньої держави, виділено секції: I — організаційно-мобілізаційну, II — розвідки та контррозвідки, III — пропаганди. Міністром призначено ген. Володимира Сальського. На 1 серпня 1927 р. зібрано в Польщі облікові дані понад 1000 генералів і офіцерів, підготовлено списки Генштабу Армії УНР (29 осіб), вищого командного складу (40), кандидатів на другорядні посади (20) і т.д. Перша секція мала завдання створити протягом 30 днів після проголошення години «Х» стотисячну Армію УНР⁴⁰.

Вирішено також ряд інших проблем, таких як служба старшин Армії УНР в польському війську, матеріальна допомога українським старшинам та редакції військово-історичного журналу Табор. В короткому часі створено Федерацію товариств вояків Армії УНР, яку очолив ген В.Сільський, а створений штаб на 1 серпня 1927 року опрацював стан армії УНР на еміграції. Було обліковано 2276 офіцерів та 7110 козаків⁴¹. У планах передбачалось, що протягом 30 днів були можливості організувати 100 тисячну українську армію, покликуючи у її ряди українців з території Волині та Східної Галичини, особливо з діючої там організації Луг, в якій було згуртовано понад 50 тисяч молоді⁴².

Польський історик Е.Вішка підкреслив роль військової еміграції не тільки для українського визвольного руху, а й для розвитку господарства, науки і культури країни, яка дала притулок⁴³. За допомогою II Речі Посполитої діаспора збудувала надзвичайно розгалужені структури, які сміливо можна назвати українською підпільною державою в еміграції. Її основна мета полягала в реституції Української Народної Республіки⁴⁴.

Офіцери, які не поділяли пропольської позиції дальшої боротьби за відновлення УНР, опинилися в праворадикальних структурах; зокрема, учасниками Першого конгресу українських націоналістів 1929 р. стали ген. М. Капустянський, сотники М. Загребельний, М. Сціборський, згодом членами військового штабу Проводу ОУН стали підпол. В. Колосовський, сотник М. Сенік.

Після нападу Німеччини на Польщу 2 вересня 1939 р. на останньому засіданні Сейму посол Степан Скрипник і віце-маршал Василь Мудрий заявили, що українці підтримують поляків. Дійсно — 150—200 тис. українців з комплектом контрактних офіцерів вийшло в польських рядах на фронт, з них

⁴⁰ М. Сивіцький: *Фінал епопеї...*

⁴¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, zespół: *Sprzymierzona Armia Ukraińska*, sygn. 380.2/76, Мобілізаційний плян української еміграції та 380.2/26 — *Notatka o stanie b. Armii URL na emigracji (1928/1929)*.

⁴² О. Колянчук: *Симон Петлюра...*, с. 7.

⁴³ Е. Wiszka: *Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939*. Toruń 2004, с. 628.

⁴⁴ R. Potocki: *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Lublin 1999, с. 377.

сотні лягли в боях, майже 100 тис. попало в німецький полон, приблизно — 25 тисяч в більшовицький, навіть у Катинь. Серед варшавських повстанців також були українські комбатанти⁴⁵.

Базовими офіційними документами, які визначали повоєнні стосунки між Польщею і УНР, відтак умови перебування інтернованих наддніпрянських частин на території сусідньої держави-союзника, були Варшавський договір і військова конвенція, що були підписані у квітні 1920 р., які визнавали незалежність України та легітимність уряду С. Петлюри, кордони по Збруч, гарантували наддніпрянцям військовоу допомогу.

Варшавські угоди, при всіх їх недоліках, забезпечили активну участь Армії УНР у війні проти червоних за визволення України ще півроку — з травня по листопад 1920 р.; вони забезпечили притулок 35-тисячного війська, сприяли останній військовій операції визвольних змагань — Другому Зимовому поході 1921 р. і, нарешті, дозволили на деякий час зберігати інфраструктуру армії від Військового міністерства і Генерального штабу до найменших підрозділів.

Слід відзначити, що за умов Ризької угоди Варшава не мала права утримувати на своїй території військові формування УНР. Але у Польщі знаходилися не лише Армія, але й уряд та державний апарат УНР. Лояльне ставлення Ю. Пільсудського і польських військово-політичних чинників базувалося не лише на Варшавських угодах та моральних союзницьких зобов'язаннях. Для Польщі більшовицька Росія залишалася ворогом номер один і Варшава була зацікавлена в наявності української Армії на випадок можливого збройного конфлікту з Москвою.

Цілеспрямована праця Ради Республіки, вищих військових штабів та командирів Армії УНР дислокованих у таборах інтернованих частин гідна великою поваги. Було створено Вищу Військову Раду, реорганізовано Генеральний штаб, розроблено нову військову доктрину, яка визначала головними противниками Москву «Більшовицьку, конституційно-царську чи абсолютистську монархічну», та цілком залежний від неї більшовицький уряд УСРР, а головним союзником — Польщу. За короткий терм у таборах створено військові групи, призначено їх командувачів, взято на персональний облік штабів офіцерський корпус. Збережено загартовані у боях й організаційно зміцнені бойові частини — полки, дивізії, окремі батальйони і дивізіони, навчальні заклади. Налагоджено фаховий вишкіл, культурно-освітню роботу, яка була скерована на піднесення національної свідомості, християнської моралі, виховання вірності Батьківщині. Створено умови для задоволення духовних потреб, проведення релігійних обрядів як православних, так і греко-католицьких.

⁴⁵ М. Сивіцький: *Фінал епопеї...*

Уся фахова, культурно-освітня, релігійно-виховна робота підпорядковувалася вимогам військової доктрини — зберегти боездатну армію для майбутньої боротьби.

Українська військова еміграція міжвоєнного часу була, з одного боку, частиною розшматованої нації, складовою етнополітичного процесу України, а з другого — невід'ємним компонентом історії країни вимушеного поселення — Польщі, у економічний і суспільно-політичний розвиток якої недавні захисники УНР-ЗУНР зробили значний внесок.

Roman Zinkiewicz

A Ukrainian army emigration In Poland between 1920 and 1939

Summary

The author deals with the issue of a Ukrainian army emigration to be found active in the territory of Poland in the interwar period (from 1920 to the outbreak of the World War II). He shows the context and circumstances of its appearance in the Republic of Poland, as a result of the Ukrainian People's Republic army activity and Symen Petlura's cooperation with Józef Piłsudski. The author characterizes the way the army emigration functioned within the reality of the Polish nation covering various aspects, a developed cultural and educational structure among others.

Roman Zinkiewicz

Ukraińska emigracja wojskowa w Polsce w latach 1920—1939

Streszczenie

Autor w swym tekście podejmuje tematykę ukraińskiej emigracji wojskowej, działającej na terenie Polski w okresie dwudziestolecia międzywojennego (od roku 1920 roku do wybuchu II wojny światowej). Ukazuje kontekst i okoliczności pojawienia się jej na terenie RP, jako konsekwencje działań armii Ukraińskiej Republiki Ludowej oraz współpracy Symona Petlury z Józefem Piłsudskim. Autor charakteryzuje sposób funkcjonowania emigracji wojskowej w realiach państwa polskiego, obejmujący bardzo różne aspekty, m.in. rozbudowaną strukturę kulturalną i oświatową.